

Nevek és dolgok

Hogyan kapják nevüket a dolgok? Mi az a többlet, amit a dolog azáltal nyer, hogy neve lesz?

A személynevadás nyelvileg egyáltalán nem tipikus, inkább határeset. A név (utónév vagy keresztnév) csak születése után kapcsolódik hozzá az egyénhez (néha több nap múlva), mégpedig a szülők tudatos megegyezése alapján. A nevek közt a válogatást az teszi lehetővé, hogy a tulajdonnévnek egészen sajátos jelentéstartalma van, amely csak azt a lehetőséget tartalmazza, hogy a nevet férfira vagy nőre alkalmazzuk, a visszafelé való következtetést azonban nem teszi lehetővé: abból, hogy valaki férfi, még nem következik, hogy őt Pálnak hívják. A tulajdonnév a névviselőt magát sokkal sokkal nem gazdagítja. De azt sem lehet mondani, hogy semmivel. Különösen a primitívebb társadalmakra jellemző, hogy a név és névviselő közötti viszonyt szervesnek hiszik (ez az alapja a névmágiának), ami kihathat az illető személyiségének alakulására is.

A dolgok „elnevezése” már valamivel bonyolultabb, mint a keresztnévadás. A nyelvben a szó (néhány határesetet nem számítva) megvan már e dolgok világra-jötte előtt, teljes jelentéstartalmával. Amikor pedig az ilyen egyedi dolgok megjelennek az ember környezetében, az ember ezeket már nem elnevezi, hanem felismeri. Ez aztán azt a látszatot teremti, hogy a dolog a nevével együtt jött a világra, mintha magán viselné a nevét, akárcsak a színét. Mikor például a kanca megellik, ott áll az ember előtt a kiscsikó, és nem kell családi konzíliumot tartani arról, hogy mármost ennek mi legyen a neve, mert mindenki tudja, hogy ez csikó. Sőt, a csikó még meg sem született, de azt már mindenki tudja, hogy csikó lesz a neve.

Az ilyen nevek azok, amelyeknek viselése talán a legkevésbé érinti magát a dolgot, a névviselő dolog további életútjának alakulását. Hiszen a *ló* név jelentéstartalmában főleg az embertől függetlenül is meglevő, természeti tulajdonságokra való utalás a fontosabb, az emberrel való kapcsolata, az ember hozzá való viszonyulása pedig legfeljebb csak másodlagosan van jelen benne. A dolgok nyelvi minősítése elsősorban nem szerepük alapján történik.

A szerep az embereknek a — legáltalánosabb értelemben vett — dolgokhoz való sajátos viszonyát fejezi ki. E kapcsolat egyik formája az, hogy az ember a dolgot valamilyen célra felhasználja. Ezáltal a dolog az ember életében egy bizonyos szerepet fog betölteni. Nyilvánvaló, hogy ezt csak azáltal töltheti be, hogy az ember egyféléképpen kielégíti vele szükségleteit. A szerep a dolognak nem természetes velejárója, hanem csak azáltal jelenik meg a dologban, hogy az ember a gyakorlati életben éppen ennek a szerepnek a hordozójává teszi. A felhasználás módjának állandósulása aztán a dolog szerepét társadalmivá teheti (és tulajdonképpen ez teszi a szerepet valóban szereppé). Ez azt jelenti, hogy a dolgot használó közösség egyes tagjai közt olyan hallgatóságos megegyezés, egymáshoz való igazodás alakul ki, amely megszabja az illető dolog felhasználásának módját. Az egyes embernek azonban elsősorban a dologgal magával van közvetlen kapcsolata, ezért számára a szerep nem úgy jelenik meg, mint embereknek a dolgokhoz és ezáltal egymáshoz való viszonya, hanem mint a dolog sajátja, eleve benne levő rendelkezése, eleve elrendelt célszerűsége. Ez aztán az egyes embert arra készteti, hogy a dolgot rendelkezésével együtt vegye tekintetbe, valahányszor csak kapcsolatba kerül vele, és hozzá való gyakorlati viszonyulását éppen e benne lévőnek gondolt rendelkezéstől tegye függővé. Ezzel a magatartásával azonban — tudniillik azzal, hogy a dolog sajátjának tekintett szerephez igazodik — maga is fenntartójává, teremtőjévé válik a dolgok társadalmi szerepének.

Persze, a szerep fogalma ennél valamivel tágabb, hiszen amit eddig mondtunk, az — a sajátos szóhasználat folytán — a társadalmi életnek főleg csak az olyan oldalaira vonatkozik, mint például az eszközhasználat, illetve bizonyos dolgok táplálkozás céljára való felhasználása. De mindez csak annak jele, hogy nem sikerült eléggé általánosítani a szerep fogalmát, mert hiszen ide tartozik a különböző foglalkozást betöltő személyek szerepköre is. A cipész például maga is egy szerepkört tölt be. Ezt csak akkor tudja betölteni, ha az emberek ezt a szerepét elismerik: megjavítás céljából hozzá viszik a lábbelijüket, vagyis hogy élnek a lehetőséggel, hogy neki mint cipésznek hasznát vegyék. A cipész szerepe azonban bonyo-

lultabb, mint — mondjuk — egy fejsze szerepe. A fejsze ugyanis passzívan tölti be szerepét. Kötelezni nem lehet semmire. Szerepét azáltal tölti be, hogy az őt használók egymást kötelezik a fejsze egyfajta, rendeltetésszerű használatára (nem pedig a fejszét valamilyen magatartásra). A cipész esetében más a helyzet: a szerep számára azt is előírja, hogy a hozzá vitt lábbelit megjavítsa.

Úgy is mondhatnánk, hogy a cipész esetében a kellő szakismeret is elengedhetetlen. Ez a mozzanat azonban a fejsze esetében is megvan. Egy bizonyos szerepet ugyanis nem tölthet be minden dolog, csak az, amely e szerep betöltésére *alkalmas*. A szakismeret elsajátítása tehát annak felel meg, ami a fejsze esetében a megelégtetés. (Igen fontos, hogy az a közösség vagy személy, aki egy dolgot valamilyen szereppel felruház, tisztában legyen mind a szerep, mind pedig a szereppel felruházandó dolog természetével.)

Ennyit nagyjából a szerepről, amely maga ugyan, tisztára elvontan nézve, a nyelvvel nincs kapcsolatban, de csak azért, mert előzőleg elszakítottuk tőle. Térjünk most vissza a nyelvhez.

Az ember hazavisz az erdőről egy szekérnyi ágat tűzrevalónak. Otthon, ahogy lerakja, észrevesz közte néhány jó hosszú, vékony rudat. Mindjárt félre is tesz egyet, mondván, hogy az jó lesz dióverőnek, kár lenne eltűzteni. A szekérrakomány tehát a *tűzrevaló* nevet fogja viselni, az az egy rúd azonban a *dióverő* nevet kapja. Ezáltal megszűnik annak lenni, ami addig volt, tűzrevalónak, és azzá lesz, ami addig nem volt: dióverővé.

Ez tehát egészen egyszerű helyzetnek látszik.

Az itt leírt esetben azonban nem a név meg a szerep új, maga a *dióverő* szó a nyelvben már akkor megvolt, amikor az a bizonyos rúd még ki sem bűjt a földből, hanem a tárgy új ebben a szerepben és ezen a néven. Ez pedig most már sokkal látványosabban befolyásolja a dolgok „életútjának” alakulását, mint az az egyszerűbb viszony, hogy valamilyen nevet viselnek. Gondoljuk csak el, hogy egy idő után az egész szekérrakományt már rég elemészette a tűz (hiszen az úgy tölthette be a maga szerepét), a dióverő azonban még mindig ott áll, és várja az őszet, hogy kézbe kerüljön. Kiváltságos helyzetét pedig éppen annak köszönheti, hogy ő a *dióverő* nevet kapta, és ezzel (ezáltal) olyan szerepet, amely biztosította számára, hogy túlélje összes tűzrevalóvá minősült társait.

Honnan származik a szónak ez a félelmetes hatalma, hogy az elnevezés pillanatán túl is megmaradhat ebben a szerepében?

Nyilvánvaló, hogy a „dióverő” szerep ennek a rúdnak nem természetes velejárója. Az erdőben dióverő nem nő. Ott csak tölgyfák, bükkfák, gyertyánfák meg egyéb fák nőnek. Dióverőfa nincs. Hogy ehhez a névhez hogyan jutott — alapjában véve véletlenszerűen —, azt is láttuk. Az ember *alkalmasnak* találta egy bizonyos szerep betöltésére, és *kinevezte* dióverőnek. De mi történik ezután? Közli családja tagjaival, hogy: „Ez dióverő lesz.” A családtagok (a beszélők) számára a dolog úgy jelenik meg, mint amihez neve és szerepe mintegy természet szerint hozzátartozik. A tárgy tehát számunkra már eleve egy bizonyos szerepben jelenik meg, amit a név közvetít, ezáltal pedig egyfajta magatartásra kötelez bennünket magával szemben (valójában csak azáltal, hogy mi kötelezzük egymást egyfajta, vele szemben való magatartásra). Mintegy ő kerül felül, ő parancsol nekünk, ő szabja meg, hogyan kell viselkednünk, ha vele kapcsolatba kerülünk. Persze csak akkor, ha elfogadjuk őt *ebben* a szerepben. De próbáljuk csak nem elfogadni, ha mindenki annak tartja! A közösség egyemberként fog védelmére kelni. (Ha a gyerekek eltörné a dióverőt, emlékeztetre méltó elnadrágolás járna ki érte.) Végül már teljesen feledésbe merül, hogy ez a tárgy tulajdonképpen a mi közös magatartásunknak köszönheti ilyen szerepét, a tárgy pedig ezáltal olyanná lesz, mint amivel szemben az egyénnek igen jámboran és szófogadóan kell viselkednie.

Fentebb a család többi tagjait mint a nyelvi közösség képviselőit emlegettük. A nyelvi közösség nyelvi kisközösségekből áll össze. Vannak alkalmi és állandóbb nyelvi kisközösségek. Alkalmi lehet például egy játszó gyermektársaság, állandó(bb) pedig egy család. Az jellemző rájuk, hogy dolgokat nevekekkel és szerepekkel ök maguk is összekapcsolhatnak, mégpedig alkalmilag is. Az *Értelmező Kéziszótár* szerint nyelvünkben a *kinevez* igének tréfás jelentése is van: „*kinevez*: [...] Más célra kezd használni valamit. *Kineveztük a konyhát ebédlőnek.*”

De honnan a „tréfás” minősítés? Talán onnan, hogy a *kinevez* olyan cselekvést jelent, amely elsősorban a gyermekekre jellemző. A gyermek számára a szó hangalakja és jelentése, a tárgy és a szerep kölcsönösen áthatja egymást. A szó a dolog lényegéhez tartozik, megváltoztatása a dolgot magát is más lényegűvé teszi. Egy makarónis dobozt *kinevez* autóbusznak, és próbálja csak valaki azt mondani, hogy az nem autóbusz! Hiszen *autóbusz* a neve, és azt teszi, amit az autóbusz: bűg a motorja (ő csak segít neki bűgni), egy bizonyos útvonalon közlekedik, és

„utasokat“ szállít. Hogy a gyermek a tárgyat, a nevet és a szerepet mennyire ösztartozónak érzi, azt a szerepjátékok lélektani elemzése igen szemléletesen mutatja. Az óvodások általában nem tudják egy szerepkör cselekvéseit egy másik szerepkörben (pontosabban: egy másik szerepkört jelentő név alatt) eljátszani. Pl. ha a gyermeknek mint kalauznak kell autóbust vezetnie, akkor hamarosan áttér arra, hogy kizárólag jegyeket adjon el. Csak a nagyobb gyerekek (6–7 évesek) képesek arra, hogy egy szerepet más elnevezés alatt eljátszanak. A szabály itt fölébe kerekedik a szerepnek; a gyerek fogékonyvá válik a szabályra, érett a szabály megértésére és követésére. (Vö. Mérei Ferenc—V. Binét Ágnes: *Gyermeklélektan*. Bp., 1972. 128.)

A szabály tudatos követése tehát csak akkor kerekedhet fölébe a szerepnek, amikor a gyerek már különbséget tud tenni a dolog és neve között. Ez társadalomtörténetileg is igen értékes megfigyelés.

A gyermekekén kívül az ősi társadalmak szellemi világából is számos megnyilvánulását idézhetnők annak a szemléletnek, amely a nevet és a szerepet a dolog természetes (vagy természetfölötti?) tulajdonságának fogja fel. Ilyen például a szómágia, a bizonyos szavak kiejtésétől való félelem stb. A grönlandi eszkimók ősi hagyománya szerint: „régés-régen / mikor még emberek és állatok népesítették be a földet / az emberek állatokká, az állatok emberekké változhattak / ha úgy tartotta kedvük / hol emberek voltak / hol meg állatok / és nem volt köztük különbség / közös nyelvet beszéltek / ez akkor volt, amikor a szavaknak még varázserőjük volt / az ember titokzatos erőnek volt birtokában / egy véletlenül kiejtett szónak / furcsa következményei lehettek / mert hirtelen megelevenedett / s ha akart valamit az ember, megtörtént / nem kellett mást tenni csak kimondani / ezt senki sem tudta megmagyarázni / bizony így volt.“ (Oravecz Imre fordítása. *Új Írás*, 1976. 8.) Olyan művelődési környezetből származik ez a szöveg, ahol a vízben lubickoló fókának egészen más a neve, mint a napon sütkérezőnek. Az utóbbi ugyanis — Grönlandon tabu. (Hadd sütkérezzék szegény, Isten áldott napja alatt, neki is jóleshet az a kevéske langyos napsütés, akárcsak az eszkimóknak...) Más név — más állat! Ha beugrik a vízbe, mindjárt átváltozik, sőt átlényegül: ehetővé válik.

A dióverő példája azért nem volt a legtipikusabb, mert a *dióverő* csak azután kapta ezt a nevét, miután már átmenetileg a *tűzrevaló* nevet viselte, tehát nevéhez név- és szerepcseré útján jutott. Ezért aztán a nyelvi kisközösség a névadásra visszaemlékezhet, és talán észbe juthat, hogy ezt a tárgyat ő maga nevezte el így. Amikor viszont a tárgyat az ember készíti el a munka folyamán, akkor jóval titokzatosabbnak tűnik a helyzet. Mert a név és a szerep utaló jelentés a nyelvben (illetve — a nyelvhasználatot véve figyelembe — az ember fejében) már a tárgy elkészülte előtt megvan, a tárgy pedig ott, az ember keze közt születik bele a nyelvi szituációba, mégpedig azt a látszatot kelteve, hogy a név és szerep vele született természeti adottsága. Ilyenkor aztán az emlékezet sem segíthet: egyszerűen nincs mód arra, hogy az elnevezésre és ezzel a szerepkijelölésre emlékezni lehessen, a név és szerep külsődlegességét pedig csak megfelelő elvonatkoztató, elemző folyamat, a tudományos megismerés teheti nyilvánvalóvá. A társadalmi élet bonyolultabbá válásával a spontán név- és szerepalkotás mellett megjelent ennek intézményes formája is: megjelentek a név- és szerepalkotó intézmények. Ma már mindenfelé olyan intézményekre, szervekre, szervezetekre, bizottságokra bukkanunk, amelyeknek a közösség illetékességét tulajdonít arra, hogy neveket és szerepeket hozzanak létre, illetve kapcsoljanak össze konkrét tárgyakkal. Ez az illetékesség maga is szerep, és csak azáltal állhat fenn, hogy a közösség a szerep viselőit illetékesnek tartja e szerepkör betöltésére.

Ilyen szerepet tölt be például az a hivatal, amely egy város autóbuszvonalait kijelöli. Meghatározza, hogy a 15-ös autóbusz a város melyik pontjától melyikig közlekedik, milyen útvonalon halad, és közben hol, milyen megállóknál áll meg. Létrehoz tehát egy nevet (azt, hogy 15-ös) és ezzel együtt egy szerepet. A határozatot nyilvánosságra hozzák, és elindítják az autóbuszokat. Előzőleg azonban az autóbuszra magára is felszerelik a 15-ös számjegyet. Az autóbusz nevet és szerepet kap. Az utazóközösség számára az autóbusz már teljes díszben, nevével és szerepével felruházva gördül be a megállóba, rendeltetését pedig azáltal tudja betölteni, hogy az utazóközösség természetes dolognak tartja, hogy a jármű éppen azon az útvonalon közlekedik, és nem máson. A megadott útvonal követése a jármű természetes tulajdonságának fog tűnni. Ha pedig valahol javítják az útszakaszt, és emiatt ideiglenesen egy másik utcába terelik a forgalmat, az mindjárt nyugtalanságot, idegességet, néha heves szócsatát vált ki, az emberek olyan megrökönyödéssel nézik a nem saját útvonalán haladó autóbust, mintha csoda történt volna, mintha a víz felfelé folyrna, vagy legalábbis mintha a villamos a földön szaladna, nem a síneken.

A jogi értelemben vett törvények egyes esetekre való alkalmazása is nyelvi cselekvés. A törvényt sohasem egyes, konkrét személyekre vonatkoztatva állapítják meg. Az, hogy *pénzhamisítás vétkében bűnös* — voltaképpen egy név. A törvényhozó testület (amely szerepét azáltal töltheti be eredményesen, hogy a közösség illetékesnek tartja őt a törvényhozásra) e név mellé odarendeli a szerepet is, azt, hogy milyen büntetést kell a név viselőjének kitöltenie. A név és szerep együtt jár. „Hol” van a név és szerep akkor, ha éppen senki sem viseli? A nyelvben. A név a nyelv tartozéka. A többi névtől abban különbözik, hogy nem spontánul keletkezett, illetve jelentéstartalma — és benne a szerep — nem spontánul határolódott körül éppen így, hanem egy arra felhatalmazott, illetve azzal megbízott testület megfelelő szakértelemmel rendelkező tagjainak tudatos névalkotása eredményeképpen. Amikor valakit pénzhamisítás vádjával törvény elé állítanak, akkor az illető személyt magát összekapcsolják a megfelelő névvel. A folyamat tulajdonképpen akkor kezdődött el, amikor az illető személy pénz hamisított, és ezzel alkalmassá tette magát a *pénzhamisító* név viselésére. Am mindaddig, amíg a bíróság — a törvény által meghatározott nevek személyekkel, egyes emberekkel való összekapcsolásában illetékes testület — a bűnösséget *ki nem mondja* (!), addig e névnek az illető személlyel való kapcsolata csupán lehetőség (amit a tett előkövetője teljes súlyában átérez), de társadalmi érvényessége még nincs. Csak amikor a bűnösséget kimondják, és az ítéletet kihirdetik, akkor kapcsolódik a név a személyhez társadalmi érvényességgel, a bűnös pedig megkezdí a névvel járó szerep betöltését. Büntetésének kitöltése egyben megszüadítja őt attól a névtől, amelyet a bíróság a törvény alapján ráruházott. Kiszabadulásakor megszűnik *bűnösnek* lenni. Attól kezdve új neve van: *büntetett előéletű*, ami egyben új szerepet is jelent számára.

Ha tehát a közösség valamit vagy valakit a név által egy szereppel felruház, az alól a név viselője nem bújhat ki egykönnyen, még akkor sem, ha a szerepviselés egyáltalán nem kedvérevaló. Mark Twain *Koldus és királyfi*jában a koldussá nyilvánított királyfi és a királyfivá nyilvánított koldus jó ideig hiába próbál mondvasínált (!) nevétől és a névvel járó szereptől megszabadulni: a környezet inkább a két szenvedő alany épelméjűségét vonja kétségbe, semmint a magát. (Ebben a könyvben van még egy kedves epizód, amelyet szintén idézni lehet a név és szerep kapcsolatának példázására. Arra gondolok, hogy az álkirályfi Anglia nagypecséjtjét diótörésre használta. Nem tudta, mi az, tehát arra használta, amire a legalkalmasabbnak látszott: kinevezte diótörőnek. Ha tudta volna, hogy azt Anglia Nagypecséjtjének hívják, tán még a kezébe sem merte volna venni.)

Nyelvi természetű cselekvést végzünk akkor is, amikor egy bármilyen tisztség, egy állás, egy vezető szerep betöltésére kinevezünk vagy megválasztunk valakit. Megvan a név — és ezzel a szerep —, és keresünk egy olyan személyt, aki a névben megjelölt szerep betöltésére alkalmas. A személy nem született a ráruházandó névvel. Ez számára külsőleges, és a kapcsolat közte és a név közt csak azért állhat fenn, mivel a közösség — az alkalmasság kritériuma alapján — őt társadalmi érvényességgel a név viselőjévé nyilvánítja. A közösség számára azonban — a gyakorlatban — a szerep mintegy a szerepviselő szerves tartozékaként jelenik meg, és meghatározza az illető személlyel szembeni magatartását is. A közösség tagjai a névadás után cselekvésüket elsősorban a szerephez igazítják. A szerep azonban számukra a néven keresztül jelenik meg közvetlenül, ezért magatartásuk imperatívusza a névre vonatkoztatva fogalmazódik meg: akit *így hívnak*, azzal szemben *így meg így kell* viselkedni (vagy enyhébb formájában: *így illik* viselkedni — ami mutatja, hogy az illem kérdése sem független a nyelvtől).

Jó, mert elég végletes példa erre a királyság intézménye. A történelem számos zsarnok királyról tud. Hogyan tudták ezek akarataukat százezrekkel, milliókkal szemben érvényesíteni? A hatalom eszközeinek birtoklásán kívül elsősorban azért, hogy *király* — vagy adott esetben egyéb hasonló jelentésű szó — volt a nevük. Ez a név egyben egy bizonyos szerepet is jelentett. A közösség egyes tagjai, az alattvalók a király szerepét a *király* szó megtanulásával együtt, mint eleve adottat ismerték meg. Mivel a név és a szerep, illetve ezek és az ezeket viselő személy kapcsolata a közösség tagjai számára mint természet szerint adott, eleve elrendelt, örökérvényű, megváltoztathatatlan valóság jelent meg, az alattvalók sokáig nem is fedezhették fel, hogy a király hatalma tulajdonképpen az ő művük, az ő társadalmi termékük. Ezért a királyi hatalomtól való félelmük nem egy embernek a másiktól való félelme volt, hanem ismeretlen elemi erőktől való félelem. Nem *féltek* a királytól, hanem *félték* a királyt.

A királyság intézményében tulajdonképpen nem is az a legmegdöbbentőbb, hogy a király mind nagyobb uralomra vágyik, hanem az, hogy mások ezt elnézik neki, sőt igyekeznek számára lehetővé tenni. „A tulajdon nem a birtoklás szere-

tetőben gyökerezik — írja T. E. Cliffe Leslie. — Minden emberi lény szeret és kíván bizonyos dolgokat, és ha a természet bármilyen fegyverrel felfegyverezte, kész felhasználni annak érdekében, hogy megszerezze és megtartsa, amit kíván. Nem az egyének kívánsága vagy bizonyos dolgok utáni vágya szorul magyarázatra, hanem az a tény, hogy más egyének, hasonló kívánságokkal és vágyakkal, meghagyják őket a zavartalan birtoklásban vagy juttatnak neki egy részt az ilyen dolgokból. A közösség viselkedése, és nem az egyének hajlama az, ami magyarázatot igényel.“ (Idézi E. R. Service: E. R. Service—M. D. Sahlins—E. R. Wolf: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Bp., 1973. 30—31.)

Katona József a *Bánk* bánban kitűnően érzékelteti e viselkedés lényegét, és azt is jelzi, hogy végső soron mi e magatartás szubjektív alapja.

A második szakaszban vagyunk, Petur házában, a békételenek között. „Petur bán az előlülő“, és egyben a békételenek hangadója. Már megérkezett Bánk is, Magyarország nagyura, és igyekszik lebeszélni a békételeneket a királyné, Gertrudis megöléséről.

Bánk legfőbb érve Gertrudis megölése ellen az, hogy „Gertrudis éppen a király maga“. Ha pedig királynak hívják, akkor nevével járó szerepe, hogy semmilyen körülmények között sem szabad megölni. Ezt, úgy látszik, Petur is tudja, mert úgy akarja kijátszani, hogy tagadja Gertrudis király voltát. A királygyilkosság gondolatáig Petur sem jutott el, oda tudniillik, hogy Gertrudist esetleg mint királyt is meg lehetne ölni. Petur erre rá sem mer gondolni. Először — legalábbis a maga számára — mindenáron semmissé akarja nyilvánítani Gertrudis királyi nevét. Ő csak Gertrudist merné megölni, a királyt nem. Sőt a király nevének halatára „Bánk lábaihoz hajol“.

Nos, ebben állott Gertrudis hatalma. A királyi nevezetben, mely védőpajzsul szolgált neki nemcsak a Peturok, hanem a Tiborcok haragja ellen is. Mert ha a fent idézett jelenet után még Petur és Bánk is abban állapodnak meg, hogy „az Isten nem segít soha felkent királyok ellen“, akkor mit jelenthetett a *király* szó Tiborc világában? És mit jelenthetett az, hogy *jobbágy*? Milyen szerepeket — és egyben milyen magatartásbeli imperatívuszokat — róttak ezek a nevek viselőikre?

S akik ezt a hatalmat fenntartották, akik létrehozták, érvényre juttatták — megfélemlítve álltak meg előtte, mert nem értették, hogy a királyi hatalom az ő egyenként való erejük összessége. A király hatalmát természetfölöttinek tartották, isteni eredetűnek, mint minden társadalmi objektivitást. A hatalom közegét, a nyelvet isteni eredetűnek tekintették, sőt talán azt is mondhatjuk, hogy a nyelvet magát nevezték istennek, és azt imádták, saját nyelvi és társadalmi gyakorlatuk termékét, amely mint félelmetes, ellenállhatatlan hatalom jelent meg az egyes ember számára, olyan természetfölötti erőkkel (szerepekkel) ruházván fel a dolgokat, amelyek azokból ésszerűen elgondolva nem következnének, de amelyekkel szemben az egyes ember mégis tehetetlen.

Most már inkább beláthatjuk, hogy a nyelvi gyakorlat fogalma elképesztően tág: a nyelvi gyakorlat ugyanis maga az a folyamat, amelyben az emberek (miközben — és azáltal, hogy — hozzáigazodnak) fenntartják, létezővé teszik a nyelvet, nyelvi kapcsolatba lépnek egymással, nyelvi minősítik a világ dolgait, és a dolgokhoz nyelvi minősítettségük szerint viszonyulnak. E gyakorlatban a nyelv és nyelvhasználat, egyéni nyelvhasználat és közösségi nyelvhasználat, egyéni nyelvhasználat és gondolkodás, közösségi nyelvhasználat és megismerés, nyelv és kimondandó világ, szó és dolog, az egyének a szavakhoz való viszonyulása és a dolog szerepe, az emberek egymáshoz és a dolgokhoz való viszonya kölcsönösen áthatja, fenntartja, feltételezi, meghatározza egymást.

A végső *miértre* azonban még mindig nem adtunk választ, hiszen az egész kérdéskört a történetiség figyelmen kívül hagyásával próbáltuk tárgyalni. Ennek az az oka, hogy egy ilyen bonyolult összefüggésrendszer mindaddig nem tárgyalható történetiségében, amíg jelenkoriságában meg nem vizsgáljuk, mert különben odajutunk, hogy teljes igyekezetünkkel meg akarjuk írni valaminek a történetét, csak éppen azt nem tudjuk, hogy minek.

Történetiségében nézve — és nem logikailag — sok minden más megvilágításba kerül. Azt mondtuk, hogy a jelenkoriságot véve figyelembe, a név rendszerint előbb van, mint a dolog. Hiszen a nyelv, amelybe a név tartozik, sokkal régebb, mint a ma meglevő egyedi dolgok legnagyobb része. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nevet az őt viselő dolgoktól függetleníteni lehetne, előre- és hátravetítve fennállásukat a végtelenségbe. A nevek csak azáltal vannak, hogy vannak emberek, akik a nevet a dologra vonatkoztatják (és természetesen: magukat a szavakat ki-ejtik, használják), és vannak dolgok, amelyekre a nevek vonatkozhatnak. (A platóni eszmék, ideák gondolata minden bizonnyal a nevek helyzetének elemzésén alapul. Az, hogy Platón az ideáknak [jelentéstartalmaknak?] abszolút létet tulajdonított,

annak lehet a jele, hogy jelenkoriságából nem tudott kiszabadulni, és időben a végtelenségbe vetítette azt az örökvényűnek hitt következményét a történetiségnek, hogy az előző szakaszt követő jelenkoriságban a név rendszerint valóban előbb van, mint a dolog. A történetiség teremtő jellegét Plátón még nem láthatta.)

De minek a történetét kellene megvizsgálni? Nemcsak a nyelvet, bár első sorban ezt. De ez maga is része lenne a nyelvi gyakorlat történetiségében való vizsgálatának. Ide pedig nemcsak a nyelv története tartozna, hanem a nyelvhasználat története is, sőt bizonyos értelemben az embereknek a nyelvhez (és általa egymáshoz) való viszonyulásának története is. Ami viszont már meghaladja az egy nyelv határát, és szervesen kapcsolódik a legáltalánosabb értelemben vett társadalomtörténethez.

Láttuk, hogy a társadalmi fejlődés kezdeti vagy alacsonyabb fokán az ember (a felnőtt ember!) a neveket és szerepeket a dolgok természetéhez szervesen hozzá tartozóknak hitte; e szemléletben a név és szerep a dolgoknak magának elmaradhatatlan, lényegi része. Aztán, a társadalom fejlődésével a név és szerep elszakadt a dologtól, a dolog megszűnt azonosnak lenni a névvel és szereppel: a gondolkodás fel tudta már fogni, hogy ezek nem tartoznak szervesen a dologhoz, hanem a dolog viseli, illetve képviseli őket. Az „örök vadember“ azonban nem tűnt el, a régi, mágikus-mitikus kultúra nem kipusztult, hanem elsüllyedt: le a gyermeki világba. És — tudatosíthatatlanná válva — megmarad a felnőttkorban is: a nyelvet ugyanis gyermekkorunkban tanultuk meg, a szavak gyakorlati használatának készségét a gyermekkorban fejlesztettük ki, nyelvhasználatunk, egyéni beszédünk ezért a felnőttkorban is ezen alapul. Ezt az sem zavarja, hogy mi a dolog és név kapcsolatát már külsőlegesen tudjuk.

Ez a társadalmi érvényű tudatosodás nagy lépést jelentett előre az emberiség szellemi fejlődésének történetében. A nyelvi gyakorlat történeti vizsgálatának kellene kimutatnia, hogy a mágikus szemléletű embertől a „modern“ emberig vezető folyamatban mikor következett be ez a kettéválasztás, mi váltotta ki, és milyen következményei voltak a társadalom szellemi életében. Lehetséges, hogy már ezzel a folyamattal függ össze a skolasztika nagy vitája az univerzálialákról (a XI—XIV. században), aztán pedig — a polgárság fejlődésével — a reformáció szellemiségének kialakulásában is szerepe lehetett. Hogy ez nem csupán belemagyarázás, azt egyebek mellett az egyik elvi fontosságúnak tartott kérdés természeté világosan elárulja. Azé tudniillik, hogy az úrvacsorán elfogyasztott kenyér és bor azonos-e Krisztus testével és vérével (mint ahogy a középkori egyház tanította), vagy csak jelkép, mint a reformáció vallotta. A szemléletváltozást jól szemlélteti a két „ige“ közötti különbség: „...ha olyanok nem leszek, mint a kis gyermek, semmiképpen nem mentek be a mennyeknek országába“ — vallotta a középkori ember. A reformáció ezzel szemben más ígét választott: „Mikor gyermek voltam, úgy szóltam, mint a gyermek, úgy gondolkoztam, mint gyermek, úgy értettem, mint gyermek: minekutána pedig férfiúvá lettem, elhagytam a gyermekhez illő dolgokat.“ Nem véletlen, hogy épp a reformáció merte először lefordítani a Bibliát, nem félvén attól, hogy a vulgáris nyelv megfosztja a szöveget szentségétől.

Amíg a nyelvi gyakorlat nem jut el a dolog és a név, illetve a szerep közti különbségtételig, addig legfeljebb egy-egy reformátor egyéni kezdeményezése jöhet számításba, amely eleve bukásra van ítélve. Mert ha rendkívüli tényezők összecsapása következtében a reformációt el is indíthatta volna, az új vallás eredeti formájában nem sokáig maradhatott volna életképes. Hiszen a hívők tömege a reformátort mint személyt azonosította volna (feltehetőleg szépen hangzó) nevével és szerepével, és ezáltal *mint embert* másfényűnek nyilvánította volna, kinevezte volna Isten földi helytartójának, ezért csalahatatlannak tekintette volna — és ezzel más néven bár, de egy új pápával gazdagodott volna a világ. Mert nincs az a reformátor, aki megtagadhatná híveitől azt az örömet, hogy azok Isten földi helytartóját láthassák benne, ha e közösség őt e név és szerep hordozójává (vagy inkább: megtestesítőjévé) nyilvánítja.

Egyebek mellett — a könyvnyomtatás feltalálásának is szerepe lehetett abban, hogy a név, a szó különvált a dologtól. A nyomtatott könyv megjelenése először tette lehetővé, hogy az írással tömegméretekben kerüljenek kapcsolatba az emberek. Márpedig az írás nem csupán leképezése a hangos beszédnek. A hang elszáll, az írás megmarad. A hang megfoghatatlan, a leírt papír kézzelfogható. Kis túlzással azt lehet mondani, hogy az emberiség először akkor találta magát szemben a nyelvével, amikor leírva látta. Ez volt az a forma, amelyet már annyira távol érzett magától, hogy már beszélni is tudott róla. (Több, mint érdekesség, hogy a múlt század első feléig — de imitt-amott még jóval később is — a nyelvtanírók tulajdonképpen az írott nyelvről értekeznek, és nem a hangos beszédéről. A „hangtani“ fejezetben is végig betűkről beszélnek.) A nyelvnek az írásba való kivetítése

pedig nagyon is megkönnyíthette azt a társadalmi méretű öntudatlan felismerést, hogy egy a szó, és más a dolog.

A gazdasági-termelési viszonyokról nem azért esik itt kevés szó, mert a szerepüket alábecsülöm. A nyelv- és társadalomtörténeti kutatások azonban még adósok annak kimutatásával, hogy a nyelvi gyakorlat tudatosodása hogyan, milyen szálakon keresztül függ össze a gazdasági fejlődéssel, és főleg hogy a gazdasági-termelési viszonyok közül konkrétan melyek azok az elemek, amelyeknek megváltozása szerves kapcsolatban van a nyelvhez, a szóhoz való viszonyulás megváltozásával.

Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a dolog, illetve a név és szerep különválása valamiképpen a polgárosodással függ össze. A reformáció mint szellemi mozgalom a feudalizmus (és vele a királyi hatalom) hanyatlásának korában zajlik. A folyamat azonban akkor még alighogy elkezdődött. 1762-ben Rousseau már így fogalmaz: „Minthogy egyetlen embernek sincs természetadta hatalma embertársai felett, és mivel az erőszakból semmiféle jog nem származhat, az emberek közötti törvényes hatalom egyetlen formája az egyezmény lehet.“ (A társadalmi szerződés. Buk., 1972. 27.) A demokratikus államforma felé való fejlődés egyben a nyelvi gyakorlat olyan változásait is jelentette, amelyek lehetővé, gyakorlatilag megvalósíthatóvá tették, hogy a nevet és szerepet következetesen megkülönböztethessék attól a személytől, aki ezeket viseli.

És vajon teljesen véletlen-e az, hogy a magyar nyelvújítás, a nyelv tudatos fejlesztésének addig soha nem látott méretű mozgalma, melynek szemléleti alapja éppen az, hogy a szavak és dolgok közt nincs szerves kapcsolat (tehát „gyártani“ is lehet szavakat) — éppen a felvilágosodás magyar képviselőinek nevéhez fűződik, elsősorban a Kazinczyéhoz, aki egyszersmind A társadalmi szerződés első magyar fordítója is?



Moldován Domokos: Szerelmi varázslások (Lépésfelszedés)